

vytváří příslušnou představu atd. To je předpoklad, který se bude asi zdát příliš vyumělkovaný a v jistém smyslu i rouhačský (protože bůh musí neustále spěchat do všech koutů světa, aby tam podle dané příležitosti zasahoval); je však zcela v souladu s důsledky základní Descartovy koncepce.

Nejvýznamnějšími představiteli okkasionálního jsou Arnold *Geulincx* (1625-1669) a Nicolas *Malebranche* (1638-1715). Jejich stanoviska se v jednotlivostech zcela odlišují a okkasionalistické teze se u nich přirozeně zapojují do obsáhlejších systémů. Ale základní myšlenka, kterou jsme právě naznačili, je jim společná. Malebranche učinil ještě jeden krok a použil princip okkasionálního i na procesy *uvnitř* tělesného světa. Také zde je podle něho okolnost, která se nám jeví jako příčina, např. těleso, jež narazí do jiného, příležitostí k zásahu boží vůle. Tato myšlenka, poznamenejme závěrem, se však vyskytuje již v rané arabské filozofii. Algazel (al-Ghazzálí) prohlašuje v souvislosti s několika příklady, které hovoří o strozech a jejich občerstvujících stínech: „Tato podobnost jsou ovšem správná jen potud, pokud jde o názor nevzdělaného davu, který si představuje, že světlo je účinkem slunce, že z něho vyzařuje a je jen díky němu; ale to je omyl, neboť rozumným lidem je nadevše jasné, že stín vzniká z ničeho všemohoucností boha, když slunce stojí proti neprůhledným tělesům...“

To je okkasionalistické řešení psychofyzického problému (příp. problému kauzality vůbec). Jiné podal Spinoza a opět jiné Leibniz.

2. Cornelius *Jansen* (1585-1638), profesor v Lovani, později biskup v Ypres, vyvolal ve Francii duchovně náboženské hnutí, které se podle něho nazývá jansenismus. Jansenisté se pokusili oživit na katolické půdě myšlenkový odkaz Augustinův, z něhož čerpali rovněž reformátoři církve. Požadovali prohloubení a očistění náboženského života a sváděli ostré boje s tehdy vlivnými jezuiti. Jansenistický okruh měl své centrum v klášteře Port Royal. Nejvýznamnější osobností, která vzešla z tohoto prostředí, byl náboženský myslitel Blaise *Pascal* (1623-1662).

Pascal byl stejně jako Descartes geniální matematik — je zakladatelem počtu pravděpodobnosti — a přesvědčený obhájce karteziánského matematického ideálu „jasnosti a zřetelnosti“ poznání. Jako chladný a pronikavý myslitel, který prošel školou francouzského skepticismu a školou Descartovou, viděl v křesťanských dogmatech rozumové rozpory a paradoxy a formuloval je ve vyostřené podobě. Na druhé straně byl Pascal bytostí hluboce náboženskou, proniknutou silným pocitem hříšnosti a nicotnosti člověka. Tato stránka jeho bytosti jej přivedla k poznání, že racionální a matematické myšlení nechává neuspokojeny právě nejhlubší potřeby naší lidské přirozenosti a že nejpodstatnější otázky nemůže zodpovědět. Jakkoli je budova matematiky skvělá a v sobě uzavřená, to, čeho je člověku nejvíce zapotřebí, mu poskytnout nemůže. A tak se Pascal, který právě kritizoval rozpory v dogmatech, jakoby rozhodným skokem vrhá do postoje zbožné askeze a pokorné oddanosti do boží vůle a hájí proti logice, od které však nemůže upustit, věc lidského srdce, které má svou vlastní logiku.

Tak jako Pascal je Descartovými myšlenkami ovlivněn i slavný skeptik a kritik Pierre *Bayle* (1647-1705). I on je kritický a pronikavý myslitel, ale chybí mu

protiváha Pascalovy víry.

Ke kritickému vyrovnávání s Descartem může sloužit poukaz na některé vnitřní rozpory, které navzdory genialitě jeho východiska a nehledě k dějinnému působení jeho systému jsou v tomto systému už od počátku přítomny. Lze pochybovat o tom, zda Descartes pochyboval se vši vážností. Je vůbec pro člověka možné, aby pomocí radikálního pochybování přerušil kontinuitu svého dosavadního myšlení a začal jakoby znovu z ničeho? Spíše máme dojem, že Descartes, jak říká jeden moderní kritik, „před sebou samým a před svými čtenáři předvádí divadlo pochybování, v němž jsou hlavními postavami já a bůh“¹, že vlastně o realitě a poznatelnosti vnějšího světa vážně nepochybuje — vždyť také hned spěchá, aby poněkud klikatou cestou, pomocí argumentu o boží pravdivosti, vnější realitu obnovil. V celém důkaze ještě zůstává něco scholastického. Ukázalo se také, že Descartův pokus dedukovat skutečný svět z několika málo základních pojmů je pochybný. Je to ovšem velkolepá idea — propůjčit filozofickému poznání neotřesitelnost matematického důkazu. Descartes ale nevidí, že žádný pokus vysvětlit skutečný svět, který nás obklopuje, nesmí opomíjet zkušenost, jež je nám dána, a že člověk jako potřebná a jediná bytost je si sebe sama vědoma vždy jen v konfrontaci s tělesným okolím. Dojem z uchvacujícího úspěchu mechanického a matematického výkladu přírody ho svádí k tomu, že platnost principů tohoto výkladu rozšiřuje i mimo oblast, která jim přísluší. Zkušenost jakožto východisko, které nelze obejít, obhájil empirismus, o kterém bude řeč v následující kapitole, zatímco Kantovi zůstalo vyhrazeno, aby obě východiska — zkušenost a pojmové myšlení — uvedl do pravého a správného vztahu.

II. Spinoza

1. Život

„Když mne zkušenost poučila, že všechno to, co tak často poskytuje obyčejný život, je plané a nicotné, a když jsem spatřil, že vše, čeho jsem se bál a co se bálo mne, obsahuje dobro a zlo jen potud, pokud je to pohnutkou myslí, rozhodl jsem se prozkoumat, zda existuje nějaké pravé dobro, které může sdělit duchu svou dobrotu samo o sobě, bez příměsí ostatních věcí: ano, zda existuje něco takového, čeho nalezení a dosažení může poskytnout stálou a nejvyšší radost provždy...“²

Muž, který ve věku necelých třiceti let napsal tato slova, prošel již tolika hořkými životními osudy, že odříkavý podtón těchto řádek lze snadno pochopit. Ale právě tak pochopitelná je nezávislost a suverénní klid, který z nich promlouvá, neboť on sám — alespoň pro sebe sama — ono nejvyšší dobro našel.

Baruch Despinosa, nebo jak se později také nazýval, Benedictus de Spinoza se narodil roku 1632 v Amsterdamu v židovské rodině, která pocházela ze Španělska. Hospodářský a kulturní rozmach židovství ve středověkém Španělsku ovládaném Araby, jemuž vděčíme z velké části též za středověkou židovskou filozofii, byl ke konci 15. stol., kdy Španělé porazili a nakonec

vyhnali ze Španělska Maury, již ukončen. Židé, zbaveni ochrany arabské tolerance, byli pronásledováni jak katolickou církví, tak i španělským státem. Stanuli před volbou: buď se podřídí svému křesťanskému prostředí a nechat se pokřtít, anebo odejít. K velké většině, která dala přednost druhé možnosti, patřili též Spinozovi předkové. V době, kdy se Spinoza narodil, existovala v Amsterdamu vzkvétající židovská obec. Spinoza prokázal v dětství vynikající nadání a byl svým otcem určen pro dráhu rabína. Jako mladík studoval bibli a talmud, středověkou židovskou filozofii, brzy ale také, když se naučil latinsky, středověkou scholastiku a jejím prostřednictvím Řeky, nakonec i soudobou filozofii, zejména Bruna a Descarta.

Není divu, že tato rozsáhlá studia a názory, které si mladý Spinoza na jejich základě vytvořil, ho brzy přivedly do ostrého sporu s jeho souvěrci. Nebylo mu ještě čtyřicet let a ještě nezveřejnil žádný ze svých spisů, když už byl na základě ústních projevů obžalován z kacířství a vyloučen z obce, vyhnán, proklet a zatracen všemi kletbami, které jsou zapsány v knize Zákona — jak to stojí v listině, která se nám dochovala. Pro Žida žijícího uprostřed cizího národa, pro kterého obec nebyla jenom náboženskou oporou, ale zpravidla představovala jedinou skutečnou vlast, byla exkomunikace zvláště těžkou ranou. Spinoza měl sice daleko k tomu, aby si zoufal, ale důsledky této události si z jeho života nelze odmyslet, znamenají jednak bezmeznou osamocenost, která byla teprve později zmírňována korespondencí s významnými osobnostmi, jednak vnitřní nezávislost a osvobození od předsudků, jakého vůbec dosáhl jen málo lidí.

O další Spinozově životní dráze lze říci jen málo. Žil velice skromně a osaměle na různých místech v Holandsku, v Rhynsburgu, Voorburgu, nakonec v Haagu. Ačkoliv ze základních spisů, v nichž je vyloženo jeho vlastní myšlení, vyšel za jeho života pouze jeden, rozšířila se jeho sláva po celé Evropě zčásti díky styku s přáteli a zčásti díky korespondenci s muži, jako byl Huygens a Leibniz. Roku 1673 Spinoza dokonce dostal nabídku, aby vyučoval filozofii na universitě v Heidelbergu. Odmítl. V mládí se při studiu naučil brousit optická skla — židovská tradice totiž žádala, aby učenec ovládal nějaké řemeslo. Touto činností si v podstatě vydělával na živobytí a ona také určitě spoluzavinila jeho předčasnou smrt. Trpěl tuberkulózou plic, jež byla jistě zhoršována vdechováním prашného vzduchu, v němž pracoval. 21. 2. 1677 Spinoza zemřel v pouhých čtyřiačtyřiceti letech. Za svého života věnoval broušení čoček určitě tolik času jako většina z nás svému každodennímu zaměstnání, kromě toho však vytvořil dílo, jež hloubkou a velkolepou sevřeností má v dějinách filozofie jen málo sobě rovných.

2. Dílo

Výše zmíněné dílo, které Spinoza sám vydal, je *Teologicko-politický traktát*. To, co je v něm řečeno o náboženství, se nám asi nebude zdát příliš kacířské a revoluční; avšak ve věku náboženských válek, kdy každé vyznání nanejvýš rozhořčeně bojovalo za své učení a svá dogmata, to již stačilo, aby rozpoutalo

bouři, která Spinozovi definitivně vzala chuť a snad praktickou možnost, aby dále publikoval.

Spinoza vychází z toho, že bible nebyla zjevena pouze několika vyvoleným, ale celému národu, případně celému lidstvu. To ale znamená, že jazyk bible musel být přizpůsoben chápavosti prostého lidu, který tvoří většinu lidstva. Širokou masu neoslovíme apelem na rozum, nýbrž tím, že podnítl její obraznost. Proto proroci a apoštolové — odhlédneme-li od jejich i tak silně orientální záliby v obrazném vyjadřování — používali také zcela vědomě způsob výkladu, který pracoval se smyslovými obrazy, přirovnáními, parabolami atd. Proto také podávají zprávy především o zázracích. Nebot zatímco rozumný člověk podle Spinozy vidí moc a velikost boha nejpronikavěji všude tam, kde může sledovat vládu velkých a neměnných zákonů běhu světa, většina lidí věří, že se bůh zjevuje právě tam, kde je přirozený běh přírody prolomen zázrakem.

Písmo svaté se musí tedy chápat a vykládat ve dvojitě smyslu. Má jakýsi povrch, který je určený pro lid a uspokojuje jeho potřebu náboženství vyzdobeného obrazy a zázraky. Pod tímto povrchem však filozof nalézá (neboť dokáže v povrchu objevit rozpory a omyly) hluboké a věčné myšlenky velkých duchovních vůdců národů a průkopníků lidstva. Oba druhy výkladu mají své oprávnění.

Spinoza pak mluví o postavě Ježíše a o vztahu křesťanství a židovství. Žádá, aby postava Ježíše byla oproštěna od dogmat, která ji obklopují a která vedla pouze ke sporům a nesnášenlivosti. Spinoza nepovažuje Krista za božského syna, nýbrž za největšího a nejušlechtlejšího ze všech lidí. V následování takto pochopeného spasitele a jeho učení se budou moci, věří Spinoza, sejít nejen Židé s křesťany, nýbrž v jeho jménu by se mohly sjednotit všechny národy.

Spinozovo hlavní dílo, *Etika vyložená způsobem užívaným v geometrii*, leželo až do konce jeho života uzamčeno v psacím psaní a Spinoza žil v posledních letech života v neustálém strachu, že by se kniha mohla po jeho smrti ztratit. Ve skutečnosti však byla jeho přáteli vydána ještě v roce jeho úmrtí a dosáhla vlivu, který lze jen stěží dohlédnout.

Spinozova Etika nepatří ke knihám, které by bylo možno doporučovat ke studiu začátečnickům. Jak již název říká, je vyložená „způsobem užívaným v geometrii“, jako matematické dílo s axiomy na počátku, větami, poučkami, důkazy, závěry atd. Tuto zálibu v matematice, toto přesvědčení, že filozofie musí mít exaktnost a bezpodmínečnou platnost matematických myšlenkových pochodů, jsme pozorovali už u Spinozova předchůdce Descarta. Obtíže při čtení knihy plynou jednak z této metody, jednak ze zhuštěnosti výkladu. „Délka“ knihy, tj. délka cesty, kterou musí čtenář k jejímu porozumění absolvovat, není totožná s počtem stran. Spinoza vymýtil každé postradatelné slovo a zhustil extrakt své celoživotní myšlenkové práce asi do dvou set stran latinského textu. Z tohoto důvodu je také zvláště obtížné podat alespoň přibližnou představu o obsahu tohoto díla na malém prostoru. —

Východiskem je pojem *substance*. To neznamená, jak bychom se mohli domnívat podle dnešního používání tohoto slova, hmotu. Více se významu substance přiblížíme, když si uvědomíme, že toto latinské slovo doslova

znamená „to, co stojí vespod“. Spinoza míní tímto pojmem Jedno nebo Nekonečno, které stojí pod anebo za všemi věcmi, které v sobě sjednocuje a pojímá veškeré bytí. Substance je věčná, nekonečná, existuje sama ze sebe. Není nic mimo ni. Takto pochopený pojem substance je však svým významem totožný s pojmem boha a jako souhrn všeho jsoucna je totožný s pojmem přírody. Stojí tedy na počátku Spinozova myšlení rovnice

substance = bůh = příroda.

Protějškem pojmu substance je pojem „modus“. Modus je všechno to, co není skrze samo sebe, zároveň svobodně i nutně, tak jako je tomu u substance (neboť nutnost a svoboda spadají v substanci vjedno) — tedy vše to, co je podmíněno něčím jiným; můžeme říci, že je to svět věcí v nejširším smyslu, svět (konečných) jevů. V běžném vyjadřování označujeme právě tento svět jako přírodu. Ví to i Spinoza, a proto — aby předešel nedorozumění — používá dvou pojmů přírody: Přírodu ve výše uvedeném univerzálním smyslu označuje jako „tvořící přírodu“ (natura naturans), přírodu jako souhrn konečných věcí jako „stvořenou přírodu“ (natura naturata).

Protože lidská řeč není řečí znaků, kterou by bylo možno srovnávat se světem matematických symbolů, nýbrž dědictví organicky vzniklých forem převzatých z neznámého dávnověku, zaznívá v každém slově — ať ho definujeme a pojmově vymezujeme sebevíc — vždy mnoho nevysloveného, co je tradováno z minulosti slova a lidského myšlení vůbec. Proto se u Spinozy stává — lze to pozorovat např. i u Kanta —, že se vlastních definic sám často přesně nedrží, např. pro „tvořící přírodu“ používá raději výrazu „bůh“, pro stvořenou přírodu pak „příroda vůbec“.

Každá konečná věc je tedy podmíněna nějakou jinou věcí. Jak? Spinoza sám k znázornění svých základních pojmů používá tento příklad: Představíme-li si substanci znázorněnou nesmírně velkou plochou, např. listem papíru, pak mody, jednotlivé věci, odpovídají obrazcům, které mohou být nakresleny na tuto plochu. Rozdělíme-li např. plochu na samé malé čtverce a soustředíme-li zrak na jeden určitý z nich a zeptáme-li se, čím je tento čtverec podmíněn, odpovíme, že čtverci, které ho obklopují, a nikoli, alespoň nikoli bezprostředně, celou plochou. Je přirozené, že by tomu tak nebylo, kdyby tu předem nebyla tato plocha. V souladu s tím Spinoza učí, že každá konečná věc je vždy určena jen ostatními konečnými věcmi, že ale žádná konečná věc nemá jako svou (nejbližší) příčinu bezprostředně boha.

Jestliže žádná konečná bytost nepochází od boha přímo, ale zprostředkovaně z něho pochází všechno, musí mezi bohem jako nekonečnou substancí a jednotlivými mody být ještě nějaký mezičlen. Co je tímto prostředkujícím článkem? Vraťme se opět k našemu příkladu. Určitý čtverec v ploše je určen čtverci, kterými je obklopen. Ty jsou opět určeny čtverci, které obklopují je. Pokračujeme-li takto dál, narazíme nakonec na nekonečné velkou veškerost všech možných čtverců, k něčemu všeobjímajícímu, co zůstává stejné, ať se dělení plochy mění v jednotlivostech jakkoli. Tuto absolutní sumu všech modů nazývá Spinoza „nekonečnou modifikací“, která pochází bezprostředně od boha.

Máme tedy tři stupně pojmové řady: nekonečnou substanci (= bůh); absolutní sumu všech modů (= všechno); jednotlivé mody.

Nekonečná substance neboli bůh má dvě vlastnosti (jen dvě můžeme alespoň vnímat): *myšlení* a *rozlehlost*. Bůh je jednak nekonečná rozlehlost (tedy nikoli těleso, neboť každé těleso je ohraničeno), jednak nekonečné myšlení (tedy nikoli určité čili omezené myšlení). Protože všechno jest v bohu, lze také každou jednotlivou bytost pozorovat z těchto dvou hledisek: Z hlediska myšlení se jeví jako idea, z hlediska rozlehlosti se jeví jako těleso. Jako neexistují dvě odlišné substance (jak učil Descartes), nýbrž jen jedna, kterou lze zkoumat z uvedených dvou aspektů, právě tak i jednotlivá bytost, zejména člověk, není složena ze dvou oddělených substancí, těla a duše, nýbrž jsou to jen dvě stránky jedné a téže bytosti. Tento názor je opět dosti rozšířen v moderní antropologii (vědě o člověku).

Každá jednotlivá bytost usiluje o to, aby zachovala svou existenci — to je podle Spinozy dáno její přirozeností. Člověk jako každá bytost se v této snaze nutně sráží s ostatními bytostmi, a tím se chová na jedné straně aktivně, pokud na ně působí, na druhé straně trpně, pokud ony působí na něho. Je-li pud sebezachování uspokojen, vzniká radost; je-li omezován, dostává se smutek. Toto vše, lidské jednání a trpění, láska a nenávisť, všechny vášně, které člověka vážou k tělesům v okolí, se děje podle přírodní nutnosti a s neomylnou důsledností. Je proto možné, a také nutné, zkoumat a analyzovat lidské pudy a vášně s chladnou a matematickou věcností, „psát o lidské bytosti, jako bychom se zabývali přímkami, plochami a pevnými tělesy“, jak Spinoza sám říká. Zkoumání, které Spinoza z tohoto hlediska provádí v třetí části Etiky, ho ukazuje jako svrchované střízlivého a bystrého znalce lidské duše a představuje jeden z největších obrazů lidských pudů, vášní a omylů. Jeho poznatky byly pozdější vědeckou a lékařskou psychologíí znovu a znovu potvrzovány.

To, co se obvykle míní svobodou vůle, svobodou rozhodování, zde nemá místo. Spinoza srovnává člověka, který si namlouvá, že může svobodně volit a rozhodovat, s kamenem vrženým do vzduchu, který padá zpět dolů a přitom si myslí, že sám určuje svou dráhu a místo dopadu. Naše jednání se řídí stejnými železnými zákony jako všechno přírodní dění.

Neexistují ani všeobecně platné pojmy dobra a zla. Co podporuje zachování jednotlivé bytosti, je „dobro“, co mu brání, nazývá se „zlo“.

Musíme se ptát, kde je vlastně v takovém světě místo pro etiku, která přece chce vyložit obecně platný princip lidského chování. Má vůbec smysl pokoušet se o etiku ve světě, kde se každá jednotlivá bytost nutně řídí „zákonem, z něhož vzešla“, tj. dle Spinozy zákonem sebezáchovy, a kde „svoboda“ náleží jen nejvyšší, všeobjímající bytosti?

Především, odpovídá Spinoza, z nauky o neexistenci svobodné vůle nikterak neplyne, že člověk už za své jednání neodpovídá. „Zlo, které pochází ze zlých skutků, nás neohrožuje méně, je-li nutné; nazávisle na tom, zda je naše jednání svobodné nebo nikoli, jsou našimi pohnutkami naděje a strach. Proto je nesprávné tvrdit, že neponechávám místo pro příkazy a rozkazy.“

V dějinách se vskutku vyskytlo mnoho mužů, kteří navzdory svému přesvědčení o lidské nesvobodě vedli vzorný život. Ale tento argument nás přece jen ještě neuspokojuje.

Podstatou každého jsoucna je snaha zachovat sebe sama. To platí i pro člověka. „Protože rozum neukládá nic, co by odporovalo naší přirozenosti, žádá nás, aby každý miloval sám sebe, vyhledával to, co je nám skutečně užitečné, a směřoval k tomu, co člověka vede skutečně k větší dokonalosti; a vůbec aby se každý, pokud je sám sebou, snažil zachovávat své vlastní bytí. A to je pravdivé se stejnou nutností, jako že celek je větší než jeho část.“³ Ctnost není nic jiného než schopnost člověka toto své snažení prosadit. Ctnost je tudíž totéž co moc. A přesně tam, kam až sahá tato moc, sahá i přirozené právo člověka. Nebot přirozeným právem, říká Spinoza, nelze rozumět nic jiného než přírodní zákony neboli moc přírody. „Konat něco naprosto podle naší ctnosti (zdatnosti) není nic jiného než konat něco podle zákonů vlastní přirozenosti“⁴.

Co však je vlastní přirozenost člověka, podle jejichž zákonů se má snažit zachovat sebe sama a zdokonalovat své bytí? Zde následuje krok, který je pro další myšlenkový postup rozhodující: Člověk je podle své přirozenosti *rozumná bytost*. Člověk tedy jedná podle své přirozenosti tehdy, když usiluje o svůj vlastní užitek pod vedením rozumu, a protože rozum usiluje o poznání, je „tato snaha chápat ... první a jediný základ ctnosti (zdatnosti)“⁵. Vzpomeňme na sókratovské spojení zdatnosti a správného poznání.

Člověk ovšem není jen rozumovou bytostí. Je právě tak ovládán a zmítán instinkty, pudy a vášněmi. Jaký je vztah rozumu k vášním? Spinoza je samozřejmě natolik důkladný znalec lidské přirozenosti, že nemůže prostě žádat, aby rozum vášně zkontroloval a potlačil. Naopak je mu známo, že „afekt může být omezen a odstraněn jenom afektem, který je opačný a silnější než ten, jenž má být omezen“⁶.

Co zde tedy zmůže rozum? Něco přece. Jednotlivé vášně mají tu zvláštnost, že každá usiluje o úplné uspokojení bez ohledu na ostatní vášně a na blaho celé osoby. Ve vášni se člověk cele oddává okamžiku bez ohledu na to, co se může stát. Jestliže se jí beze všeho oddáme, nesloužíme vlastněmu, správně chápanému užtku. Teprve rozum poukazuje mimo prchavý okamžik ke vzdáleným budoucím následkům současného jednání a tím nám pomáhá získat celkový přehled a správně jednat. Pudy tedy potřebujeme jako hnací sílu, jako motor života. Rozum nás ale poučuje, abychom pudy, působící proti sobě navzájem, koordinovali, uváděli v rovnováhu a takto jich využívali k pravému užtku pro celou harmonickou osobnost. Bez vášní lidé být nemohou. Ale vášně mají být uspořádány a vedeny světlem rozumu.

Rozum ovšem dokáže ještě více než toto. Může se totiž sám stát vášní, afektem, a jako takový působit. Právě to, že poznání dobrého a zlého samo působí jako afekt, umožňuje člověku učinit poznání vodítkem svého jednání. V tomto smyslu Spinoza říká: „Ke všemu konání, k němuž jsme determinováni afektem vášně, můžeme být determinováni i bez něho rozumem“⁷. Tak může rozum překonat vašeň tím, že se sám stane vášní.

Nakonec nás rozum vede ještě o krok dále a výše. Vraťme se na okamžik ještě jednou k našemu obrazu nekonečné plochy se zakreslenými obrazci. Existují

nejjednodušší bytosti, „individua prvního řádu“, která si představujeme znázorněna vždy jediným čtvercem. Existují též složené bytosti vyššího řádu. Nejsložitější bytost, kterou známe, je člověk. Představíme-li si velice složitý obrazec nakreslený v ploše, je zřejmé, že v sobě bude obsahovat řadu čtverců. Velký počet dalších čtverců však bude protínat a bude je obsahovat jen částečně. Z hlediska rozlehlosti, tedy jako těleso, nebude proto taková bytost dokonale ovládat pohyb svých částí, působí na ně zároveň ostatní tělesa a ruší jejich pohyby. Také z hlediska myšlení, jako duch, bude takové individuum řadu čtverců v sobě obsahovat zcela, jiné jen zčásti. Ideje, které duch vlastní zcela, nazývá Spinoza „adekvátními“, to znamená přiměřenými, ostatní neadekvátními.

Pudy a vášně zaměřují člověka k jiným tělesům jako ke svým předmětům, a protože tato tělesa na člověka zároveň působí, získává o nich jen neadekvátní ideje, jen roztržštěné a zmatené vědění. Totéž platí pro smyslové vnímání jiných těles.

Zcela jinak je tomu u rozumu, zvláště v jeho nejvyšší formě, kterou Spinoza nazývá „bezprostřední intuice“. Ten zprostředkuje jen adekvátní ideje, nepodává zmatené poznání věcí jako jednotlivin, nýbrž zkoumá všechno ve věčné, nutné souvislosti. (Nemůžeme zde potlačit poznámku, že Spinoza se na tomto místě ukazuje jako pravý syn svého racionalistického věku. Každý myslitel a člověk vůbec je nejzajímavější a nejpoučnější tím, po čem se netáže, co předpokládá jako samozřejmé. Spinoza nedůvěřuje smyslům, nedůvěřuje instinktům, nepochybuje o rozumu a jeho schopnosti poskytnout nezkalené poznání a nepodmíněnou jistotu.) Tím, že rozum věci uchopuje čistě, adekvátně, chápe je zároveň v jejich zákonité nutnosti. Protože s tím, co chápeme jako nutné, o čem jsme poznali, že to tak musí být a nemůže být jinak, musíme také souhlasit, je nahlédnutí také souhlas, ale souhlas není nic jiného než chtění (to tvrdil již Descartes). To, co jsme poznali jako nepochybné, to již nestojí vůči nám jako něco, co přistupuje zvnějšku, co si nepřejeme, nýbrž stojí to před námi jako schválené, přijaté, chtěné. Nejsme vůči tomu nesvobodní, trpící, nýbrž autonomní a svobodní. Člověk tedy dospívá ke stále větší svobodě jen takto — a to je zároveň jediný druh svobody, kterého může dosáhnout — a je s to se ve stále větší míře osvobodit od pasivity tím, že *poznává*. Všechno, co pochopil jako nutné, nahlédne a tím také schválí. Všechno, so schválí, nepůsobí na něho už jako na trpný objekt, člověk vůči tomu naopak stojí jako autonomní, tj. svobodný.

Protože všechno, co je nutné, je boží vůle (neboť boží vůle a nutnost je totéž), je postupující poznání a schvalování nutného zároveň rostoucí láska k bohu, podrobení jeho vůli. Tento nejvyšší pro člověka dosažitelný stav Spinoza nazývá „amor Dei intellectualis“, duchovní láska k bohu. Je to zároveň „amor fati“, láska k nezměnitelnému osudu, jak se o dvě století později snaží hlásat Friedrich Nietzsche, jehož nauka je ovšem rozpolcena a nemá tak čistou a uvolněnou formu jako nauka Spinozova. Také náboženství a blaženost spočívají jen v samozřejmém oddání se člověka tomu, co je nutné, tj. vůli boží. V tomto smyslu, jak říká závěrečná věta Etiky, je blaženost nikoli odměnou

ctnosti, nýbrž ctnost sama je blažeností. To je cesta, kterou nás Spinoza chce vést. Poslyšme na závěr, co sám říká, přehlížeje své dílo:

„Tím jsem probral vše, co jsem chtěl dokázat o moci mysli nad afekty a o její svobodě. Je z toho zřejmé, jakou moc má moudrý člověk a oč zmůže víc než člověk nevědomý, jenž jedná jen podle svých choutek. Nevědomý člověk kromě toho, že je všelijak zmitán vnějšími příčinami a není schopen dosáhnout pravé spokojenosti, žije navíc jakoby nevědom sebe, Boha a věcí, a jakmile přestane podléhat afektům, přestane i být. Naproti tomu moudrý člověk, pokud se o něm uvažuje jako o takovém, málo zakouší hnutí mysli, a vědom si sám sebe, Boha a jakési věčné nutnosti věcí, nikdy nepřestává být, nýbrž má vždy pravou spokojenost ducha. Ukázal jsem cestu, která k tomu vede, a třebaže se zdá neschůdná, je možno ji nalézt. A jistě je neschůdná, když bývá nalézána tak zřídkka. Kdyby spása byla na dosah ruky a dala se nalézt bez velké námahy, což by se mohlo stát, aby ji takřka všichni lidé opomíjeli? Ale všechno vznešené je jak obtížné, tak vzácné“⁸.

Omezili jsme se na rozbor několika základních myšlenek Etiky. Přitom jsme nechali stranou politické názory Spinozovy. Chceme z nich ale vyzdvihnout alespoň požadavek duchovní svobody, tj. svobody slova a myšlení ve státě. Spinoza ji odůvodňuje zcela rozumovou úvahou: Když se lidé spojili ve státní společenství a přenesli na ně moc, nesahá pro ně jako občané státu už jejich právo jednoduše stejně daleko jako jejich moc — jak tomu bylo, dokud stáli vůči sobě jako jednotlivci. Zřekli se ve prospěch státu části své moci, a tím i svého práva, ale získali za to jistotu. Stát se však nadále nachází takřkajíc v přírodním stavu, ve kterém všechno, co je možné, je také dovoleno. To platí pro vztah jednoho státu k jiným: Smlouvy ho zavazují jen do té doby, dokud se jejich dodržování jeví výhodné. Ale platí to také pro moc státu směrem dovnitř, vůči občanům. Jeho právo sahá tak daleko jako jeho moc, v jeho moci je všechno, co si může vynutit. Protože např. vědecké a náboženské přesvědčení nemůže být vynuceno, stát by překročil meze své moci, a tím i svého práva a pouze by se zesměšnil, kdyby se o to pokoušel. Poskytovat všemožnou svobodu je pro stát v tomto smyslu také příkazem chytrosti, protože „lidé v souladu se svou přirozeností snášejí nejméně to, že názor, který považují za správný, má platit za zločin“⁹. Tato Spinozova slova neztratila od doby, kdy byla napsána, nic ze své aktuálnosti. Lze se domnívat, že k těmto Spinozovým požadavkům vedly kromě rozumových důvodů také jeho hořké zkušenosti. Anticipuje jimi velké osvícenské hnutí, jež budeme probírat v příští kapitole.

3. Spinozův vliv — kritika

Spinozův vliv na pozdější myšlení se nezačal uplatňovat po jeho smrti hned v plné síle. I po smrti byl stejně jako za svého života nenáviděn, vysmíván a zakazován. Židovská obec ho exkomunikovala, katolická církev zařadila jeho díla do indexu zakázaných knih. V Německu jeho vliv zprvu také omezovala téměř současně vznikající filozofie Leibnizova. Jak daleko však přesto alespoň pod povrchem sahal, lze vyčíst z množství polemických spisů, které proti němu byly znovu a znovu vydávány. V Německu byl velký básník a kritik Lessing

první, kdo veřejně vzdal Spinozovi hold. Následovali ho Herder a Goethe, který se k němu a k jeho učení výslovně hlásil. Mezi filozofy, které ovlivňovaly jeho myšlenky, patří mj. Schopenhauer, Nietzsche a Bergson.

Připojme ještě několik kritických poznámek. Spinozovo dílo je, jak tomu ani jinak být nemůže, výrazem jeho osobnosti a jeho osudu. Tomu nikdo nemůže uniknout, ani takový člověk, jako byl Spinoza, který byl s to zkoumat svět, a dokonce i svou vlastní bytost jakoby z velkého odstupů. Spinozův původ se odráží v jednom základním rysu jeho filozofie, který bychom mohli označit jako orientální. Je v ní totiž obsaženo cosi z fatalistické oddanosti, která sice nemusí, ale přece jen snadno může vést k liknavé nečinnosti. Proto bylo Spinozovo učení srovnáváno s naukou Buddhovou¹⁰. — Jeho původu a jeho osudu lze rovněž připisat to, že v jeho systému nemá místo hodnota a význam přirozených lidských společenství, jako je manželství, rodina a národ. — Spinoza byl dále bytostí tak teoreticky zaměřenou, že porozumění pro něj bylo totéž co souhlas. Stěží si dokázal představit, že to, co poznání podává jako nutné nahlédnutí, by člověk přesto mohl neuznat a nepřijmout. Samo poznání se pro něj skutečně stalo vášní. — A konečně z jeho charakteru, jakož i z jeho osudu člověka vyloučeného z obce a osamocené lze pochopit, že Spinoza nikdy nepokládal za možné — a tudíž ani za žádoucí — překonat přirozený lidský egoismus a že mu připadala absurdní myšlenka, že by se člověk mohl obětovat pro druhého. Tím se také liší, přes shody v mnoha jiných ohledech, od základních zásad křesťanství.

III. Leibniz

1. Život a spisy

Politické zpuštění Německa, které způsobila třicetiletá válka (1618-1648), vrátilo tuto zemi o tolik nazpět, že podle soudu povolanců historiků trvalo století, než byla zaostalost zcela překonána. Také na poli ducha vykazují válečná desetiletí v Německu všeobecný úpadek, z něhož vyčnívají pouze ojedinělé samostatní myslitelé. Ovšem v této oblasti — odhlédneme-li od trvalé škody, kterou pro německý národ znamenalo nastolení protikladu konfesí — došlo k ozdravení podstatně rychleji. Je to především zásluha jediného muže, Gottfrieda Wilhelma Leibnize. Jeho zjev se pozvedá vysoko nad duchovní nouzi válečných desetiletí. Je vlastním zakladatelem novodobé německé filozofie, která měla později zaznamenat tak mohutný rozmach. Jeho mnohostrannost a vynikající výkony téměř ve všech oborech vědění nemají v německých duchovních dějinách obdoby.

Narodil se v Lipsku roku 1646, tedy krátce před uzavřením vestfálského míru, brzy osiřel, již v dětství si osvojil rozsáhlé vzdělání, které mu umožnilo vstoupit v patnácti letech na univerzitu; v sedmnácti letech se stal bakalářem a ve dvaceti doktorem; doktorát získal na univerzitě v Altdorfu, protože v Lipsku nebyl pro své mládí k promoci připuštěn. Vysokoškolskou dráhu, která mu byla ihned